

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

**2000'LER TÜRKİYE'SİNDE HUKUK, İKTİDAR VE TOPLUMSAL HAREKETLER:
BİR EYLEM VE OLAĞANÜSTÜ HAL MEKANİ OLARAK ADLİYELER¹**Rüya YÜKSEL¹¹Bağımsız Araştırmacı,ruyayuksel0@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8628-9682**GELİŞ TARİHİ/RECEIVED DATE: 21.01.2025****KABUL TARİHİ/ACCEPTED DATE: 04.03.2025**

Yüksel, R. (2025). 2000'ler Türkiye'sinde hukuk, iktidar ve toplumsal hareketler: Bir eylem ve olağanüstü hal mekanı olarak adliyeler. *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 97-135.

¹ Bu çalışma 2015 yılında Galatasaray Üniversitesi'nde tamamladığım yüksek lisans tezime dayanmaktadır.

2000’ler Türkiye’sinde Hukuk, İktidar ve Toplumsal Hareketler: Bir Eylem ve Olağanüstü Hal Mekanı Olarak Adliyeler

Öz

Bu çalışmada, hukuk, iktidar ve toplumsal hareketler arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Bu bağlamda adliye önü bir eylem ve protesto alanı olarak analiz edilmektedir. Hukuk ya da yargı kurumunu eleştiren ve bu kurumlara güvenmediklerini dile getiren adliye önü eylemcilerinin aynı kurumlardan adalet talep etmekten neden vazgeçmedikleri sorusu araştırılmaktadır. Adliye önlerinde eylem düzenlendiği gözlenen kadın cinayeti, iş cinayeti ve siyasi davalar için toplanan bu eylemcilerin Bourdieu’cü anlamda “yargısal alanın” kendilerine özgü sermayeleri olan yeni “oyuncuları” oldukları gözlemlenmiştir. Eylemciler aynı zamanda, yargısal alanın dönüşümünde önemli bir rol oynama ve hukuku daha toplumsal kılma potansiyeli taşımaktadırlar. Protestolara sahne olan adliyeler Agamben’in “kamp” kavramı çerçevesinde yasanın askıya alındığı bir olağanüstü hal mekanı olarak analiz edilmektedir. Agamben’in Antik Roma Hukuku’ndan ödünç aldığı “Homo Sacer”, kamp olarak kavramsallaştırılan mekanın “kurban edilemeyen fakat öldürülmesi ceza gerektirmeyen” sakinlerini tanımlamaktadır. Adliye önü eylemcileri ve protestolara konu olan davaların özneleri de bu çerçevede “Homo Sacer” olarak analiz edilmektedir. Çalışma kapsamında nitel araştırma yöntemleri kullanılmış, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler ve katılımcı gözlemler gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, eylemcilerin yasaların uygulanmasının önemine vurgu yaptığı, yasanın uygulanmasındaki çeşitli aşamalara dahil olarak yargısal alanın aktör, özne ve oyuncularına dönüştüğü, davaların prosedürü ifade eden bir “kağıt” işleminden ya da “tiyatro”dan ibaret kalmaması için davaların toplumsal ve siyasal yönlerinin altını çizmeye çalıştıkları gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk Sosyolojisi, Toplumsal Hareketler, İktidar, Agamben, Bourdieu

Law, Power and Social Movements in Turkey in the 2000s: Courthouses as Sites of Protest and the State of Exception

Abstract

This study examines the relations between law, power and social movements. In this context, the outside of the courthouse is analyzed as a space of manifestation and protest. The question of why the protesters outside the courthouse, who criticize the institutions of law or the judiciary and express that they do not trust these institutions, do not give up demanding justice from the same institutions is investigated. It has been observed that these protesters, who gather outside the courthouses for femicide, occupational homicide and political cases, are new “players” of the “juridical field” with their own specific capitals in the Bourdieuan sense. They also have the potential to play an important role in the transformation of the juridical field and to make law more social. The courthouses that are the scene of protests are analyzed as a space for state of exception where the law is suspended within the framework of Agamben’s concept of “camp”. “Homo Sacer”, which Agamben borrows from Ancient Roman Law, defines the inhabitants of the space conceptualized as a camp who “cannot be sacrificed but whose killing is not punishable”. The activists in front of the courthouse and the subjects of the cases subject to protests are also analyzed as “Homo Sacer” within this framework. Within the scope of the study, qualitative research methods were used, and semi-structured in-depth interviews and participant observations were conducted. In the research, it was observed that the protesters emphasized the importance of the implementation of the law, became actors, subjects and players of the juridical field by participating in various stages of the implementation of the law, and tried to underline the social and political aspects of the trials so that the trials would not be reduced to a procedural “paper” process or “theater”.

Keywords: Sociology of Law, Social Movements, Power, Agamben, Bourdieu

1. Giriş

Hukuk, toplumsal mücadelelerde ve sosyal değişim taleplerinde sıklıkla başvurulmuş bir yol ve aynı zamanda bir mücadele alanıdır. Bir yanı sıra bir devletin varlığının temel taşlarından biri olan hukukun, diğer yanı sıra toplumsal adaleti sağlama işlevi görmesi beklenir. Hukuk tüm bu işlevleri ve yönleriyle, toplumsal sınıflar ve siyasi güçler arasında bir mücadele aracı olmanın ötesinde, tüm bu taraflarca (yeniden) inşa edilen bir iktidar ve hegemonya alanıdır. Hukuk hem bir hak arama hem de bir baskı aracı ve alanı olarak işlev görür. Bu alanın inşası ve işleyişinin nasıl olacağı da bu mücadelelerin önemli ayaklarından biridir. Adliyeler ve adliye önlerindeki eylemler ve protestolar, bu mücadelelerin kristalize olduğu mekanlar ve anlardır.

Bu çerçevede bu çalışma, Türkiye’de 2000’li yılların ikinci yarısı itibarıyla kitlesel siyasi davaların damgasını vurduğu bir süreçle görünürlükleri artan ve süre giden adliye önlerindeki eylem ve protestoları incelemektedir. Toplumsal hareketler tarafından giderek daha fazla dava açılmakta, bu davalar kamuoyunun dikkatine sunulmakta ve bir protesto alanına dönüşmektedir. Devlete karşı işlenen suçlar ve kolluk kuvvetinin şiddetinin söz konusu olduğu siyasi davalar da adliyelerin protesto alanına döndüğü madalyonun diğer yüzüdür. Her iki durumda da örnekleri inceleneceği üzere, toplumsal hareketler hukuk ve yargının tutumunu eleştirmekte ve protesto etmektedir. Hukuka ve yargıya güvenmediklerini, kanunların gerektiği şekilde uygulanmadığını ve adaletsizlik yarattığını sıklıkla dile getirmekle birlikte aynı kurumlardan adalet talebinde bulunmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma adliye önü eylemcilerinin, sıklıkla hayal kırıklığı yaşadıkları ve güvenmediklerini ifade ettikleri ve eleştirdikleri kurumlardan adalet talep etmekten neden vazgeçmediklerini araştırmaktadır. Bir yönüyle, sorunun cevabı sorunun içindedir. Adliye önü eylemcileri, hukuk ve yargı kurumundan adalet talep etmenin ötesinde hukuku protesto etmektedirler. Ancak bu iki amacın birinin diğerinden daha önemli ya da öncelikli olduğunu söylemek mümkün değildir. Dahası, bir iktidar alanı olarak hukuk aracılığıyla egemen gücün (devletler ya da hükümetler) toplumsal

alanı dizayn edebildiği ve bir mücadele alanı olarak hukuku yeniden şekillendiren toplumsal hareketlerin bu alanın aktörlerine dönüşümünü görmek mümkündür. Bu çerçevede bu çalışma, Giorgio Agamben'in "kamp", "istisna hali" ve "kutsal insan" kavramlarıyla adliyelerin bir iktidar alanı olarak işlev gördüğünü ve Pierre Bourdieu'nün "yargısal alan" kavramsallaştırmasıyla toplumsal hareketlerin hukuk alanının aktörlerine dönüşümünü inceleyecektir. Her iki düşünür hukuku iktidar kavramsallaştırmaları içerisinde ele almaktadır. Bu iki düşünürün kavramlarına başvurulmasının nedeni ise Agamben'in çerçevesinin hukukun işleyişini ve adliye önü eylemcilerini konumlandırmasını açıklaması yönünden uygunluğu, Bourdieu'nün çerçevesinin ise eylemcilerin hukuk alanındaki konumlarının ve tutumlarının açıklanması açısından elverişli olmasıdır.

Türkiye'de hukuk ve toplum çalışmaları ya da sosyo-hukuki çalışmalar görece az ilgi görmüş ve çalışmış bir alandır. Bu çalışmanın teorik çerçevesiyle birlikte detaylandırılacağı üzere, toplumsal hareketler üzerine gerek dünya genelinde gerek Türkiye bağlamında zengin bir literatür söz konusudur ancak hukuk ve toplumsal hareketler ilişkisi üzerine çalışmalar Türkiye'de son derece sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede bu çalışma literatüre bu yönüyle katkı sunmayı hedeflemektedir.

Dipnotta ifade edildiği gibi, yüksek lisans tezime dayanan bu araştırma nitel araştırma yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla yarı yapılandırılmış görüşmeler ve gözlemler yapılmıştır. Araştırmanın tasarlanması aşamasındaki gözlemler doğrultusunda medyadaki görünürlüklerinin sıklığı ve eylemlerin yoğunluğuna göre eylemleri kategorize etmek mümkün olmuştur. Toplumsal hareketlerin hukuka başvurduğu davalarda kadın cinayetleri ve iş cinayetleri davaları öne çıkmıştır. Araştırma sürecine dahil olmasa da çevre davaları da bu tür davaların örnekleri arasındadır. Yine araştırmanın dışında kalan ancak bu kategoriye örnek oluşturan Çorlu tren kazası ya da Aladağ'daki yurt yangını gibi davalar da toplumsal ve siyasi yönleriyle öne çıkmış ve toplumsal muhalefetin gündeminde yer eden

davalar olmuşlardır.² Hukukun toplumsal hareketler ve muhalif gruplar üzerinde bir baskı aracına dönüştüğü örnekler ise devletin veya bir devlet görevlisinin taraf olduğu siyasi davalar olarak adlandırılabilir. Bu davalar genel olarak, devlete karşı işlenen suçlar, devlet yöneticilerine hakaret ve kolluk kuvveti şiddetinin konu olduğu davalardan oluşmaktadır. Örneğin, KCK, Ergenekon ve Oda TV davaları ile Hrant Dink ve Ali İsmail Korkmaz cinayetleri davaları bu kategorinin örneklerindendir.

Bu çerçevede en sık eylem düzenlendiği gözlemlenen kadın cinayetleri, iş cinayetleri davaları ve siyasi davalar bu şekilde öne çıkmış olmaları nedeniyle bu çalışmanın odaklandığı üç kategori olmuştur. Bu davaların duruşmalarına ve adliye önlerindeki protestolara eylemci, avukat ya da gazeteci olarak katılan 15 kişiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeciler kategorileri geçişkendir. Örneğin bir gazeteci ya da avukat aynı zamanda eylemcidir. Görüşmelere ek olarak siyasi davaların 6 duruşması, kadın cinayeti davalarının 3 duruşması ve işçi cinayeti davalarının 2 duruşmasında katılımcı gözlem gerçekleştirilmiştir. Bu duruşmalar öncesinde ve sonrasında adliye dışında yapılan gösteriler de gözlemlenmiştir. Ayrıca, sosyal medyada bu davalar hakkında paylaşılan gönderiler incelenmiştir. Görüşmeler ve gözlemler Temmuz 2014 ve Mart 2015 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, adliyeleri bir gösteri ve protesto mekânı olarak inceleyerek Türkiye’de toplumsal hareketler, hukuk ve iktidar arasındaki ilişkilere dair bir değerlendirme sunmaktır. Bu amaçla, çalışmanın araştırma sorusu yukarıda ifade edildiği şekliyle “adliye ölü eylemcilerinin, sıklıkla hayal kırıklığı yaşadıkları ve güvenmediklerini ifade ettikleri ve eleştirdikleri kurumlardan adalet talep etmekten neden vazgeçmedikleri” şeklinde formüle edilmiştir. Çalışmanın odaklandığı zaman dilimi, Ergenekon, KCK ve Balyoz gibi büyük çaplı

² Buradaki olaylar ve davalar, çalışmanın gerçekleştirildiği dönemden sonra ortaya çıkmıştır ve bu nedenle çalışmaya dahil değildir. Yani sıra, eylemlerin yoğunluğu ve sıklığı göz önüne alındığında diğer kategorilere göre bu tür davalar daha az sayıdadır.

davaların açıldığı ve ‘siyasi davalar furyası’ olarak adlandırılabilcek 2000’li yılların ikinci yarısıyla başlayan dönem ile araştırmanın saha çalışmasının tamamlandığı 2015 arasında sınırlandırılmıştır. Bu zaman seçiminin nedeni, bu dönemde büyük çaplı tutuklamalar ve polis operasyonları sıkça gerçekleştiği için adliye önlerindeki gösterilerin artmış olması, hemen her gün davalarla ilgili bir gelişmenin medyada yer alması ve bu davalarda çok sayıda sanık olduğu için duruşmaların da davaların önemli bir yönünü oluşturmasıdır. Gazeteci olan bir görüşmeci, durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“KCK Basın ve Oda TV gibi davalarda meslektaşlarımız tutuklanırken adliye önünde saatlerce beklemeye ve sabaha kadar uyumamaya başladık. Doğrusu ben adliye muhabiri değilim, adliyeye çok sık gitmiyorum. Ama bir kuşağın gazeteciliği adliye önlerinde öğrenmiş olduğuna katılıyorum ve öğrenmeye de devam edecekler gibi görünüyor.”

Bu dönemde, “tutuklu öğrenciler”, “tutuklu gazeteciler”, “tutuklu avukatlar” gibi ifadeler medyada ve toplumsal hareketlerin gündeminde neredeyse gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir ve 2013’teki Gezi Parkı eylemlerinden sonra bu tür ifadelere “Gezi’ci doktorlar”, “Gezi’ci futbol kulübü taraftarları” gibi başka bir biçimler eklenmiştir. Bu bağlamda bu dönem, Türkiye’de yargı sisteminin, hukuk ve siyaset arasındaki ilişkilerin dönüşümünde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede, ilk olarak hukuk, toplum ve iktidar arasındaki ilişkilere dair bir değerlendirme sunulacaktır. Çalışmanın kavramsal çerçevesinin detaylandırılmasının ardından, araştırmanın bulguları Agamben’in “kamp” ve “kutsal insan” ve Bourdieu’nün “yargısal alan” kavramları çerçevesinde tartışılacaktır.

2. Hukuk, Toplum ve İktidar İlişkilerine Bir Bakış

2.1. Hukuka Teorik ve Siyasi Yaklaşımlar

Bu çalışmada hukuk, araçsal ve pozitivist yaklaşımlardan farklı olarak eleştirel hukuk çalışmaları (Eleştireller), Pierre Bourdieu'nün (1986) “yargısal alan” ve Antonio Gramsci'nin (1992) “hegemonya” yaklaşımları çerçevesinde ele alınmaktadır.

Eleştireller hukukun politik ve ideolojik yönünü vurgular. Bourdieu'nün düşüncesinde hukuk, hukukçulardan farklı aktör ve öznelerin de yer aldığı, kendi içinde özerkliği olan bir “alandır”. Gramsci'nin düşüncesinde ise hukuk vadettiği eşitlik ve adalet olgularıyla rıza üreterek ve koyduğu kurallarla kontrol aracına dönüşerek toplumdaki eşitsiz ilişkilerin yeniden üretiminde rol oynayan bir hegemonyadır.

Hukuka sosyolojik bir perspektifle yaklaşan Dragan Milovanovic (2003) “Hukuk nedir?” sorusunu “toplumun örgütlenme biçimi” olarak yanıtlar ve hukukun incelenmesine yönelik iki temel yaklaşımı “hukuk ya da içtihat bilimi” ve “hukuk sosyolojisi” olarak tanımlar (Milovanovic, 2003, s. 1). Devlet tarafından kodifiye edilmiş bir şekilde oluşturulan yazılı yasalar sisteminin incelenmesine dayanan hukuk bilimi yaklaşımında “Hakikat söylemden, siyasetten ve öznel değerlendirmelerden bağımsız olarak” ele alınmaktadır (Milovanovic, 2003, s. 2-3). Hukuk sosyolojisi ise;

“...yasaları, hukuk biçimlerini, hakları ve soyut ‘hukuki özne’ kavramını halihazırda verili olgular olarak ele almaz; bu biçimlerin evrimini ve nasıl hukuki muhakeme ve toplumdaki çatışmaların çözümünde baskın faktörler haline geldiklerini inceler. (...) bu yaklaşım hukukun biçimi ile siyasi ve ekonomik alanlar arasındaki bağlantıyı inceler” (Milovanovic, 2003, s. 4-5).

Alan Hunt (1993), hukuk sosyolojisinin iki sorunsalını “sosyolojik hukuk sorunsalı” ve “sosyal kontrol aracı olarak hukuk” şeklinde tanımlar. Birincisi, hukukun merkeziliği varsayımına

dayanır ve “hukuk, üzerinde etkili olan ve eylemleri içsel değişikliklere yol açan dış güçlere (sosyal, ekonomik vb.) tabi olarak düşünülür” (Hunt, 1993, s. 39). Hunt, “sosyal kontrol aracı olarak hukuk” sorunsalında hukukun öneminin, hukukun kendisine içkin bir şeyden değil, daha geniş bir referans çerçevesinin parçası olarak sınıflandırılmasından kaynaklandığını açıklar. Bu şekilde hukuk kendi başına önemli değildir, ancak sosyal kontrol biçimlerinden biri olduğu için önemlidir (Hunt, 1993, s. 39).

Öte yandan hukuku özgürlükler ve haklarla olan ilişkisiyle ele alan Henri Lévy-Bruhl (1961), hukukun temel amacını “bireyi korumak, refah ve azami özgürlük sağlamak, kısacası bireyin haklarından yararlanmasını sağlamak” olarak görür. Lévy-Bruhl hukukun üç ana yönünü şöyle tanımlar: hukuk bağlayıcı kurallardan oluşur; sosyal grup tarafından empoze edilir ve sürekli değişir. Katı bir sistem olmaktan uzak olan hukuk, esasen akışkandır (Lévy-Bruhl, 1961, s. 15). Benzer şekilde Luhmann’a göre hukuk, beklentilerin genelleştirilmesidir ve esasen baskıcı değildir. Luhmann hukuku “normatif davranış beklentilerinin uyumlu bir şekilde genelleştirilmesine dayanan bir sosyal sistemin yapısıdır” şeklinde tanımlar. (Milovanovic, 2003, s. 12-13).

Milovanovic “baskıcı, “kolaylaştırıcı” ve “ideolojik” olmak üzere hukukun üç işlevinden bahseder (Milovanovic, 2003, s. 14); Hunt ise hukukun baskıcı ve ideolojik tahakkümüne vurgu yapar (Hunt, 1993, s. 54). Milovanovic, hukukun özgürlükler ve haklar açısından önemi ve kolaylaştırıcı yönüne dikkat çekerken “...biçim özgürlükleri garanti altına alıyor gibi görünebilirken, içeriğin tahakküm üretebileceğinin” altını çizer (Hunt, 1993, s. 10-11). Hukukun ideolojik işlevi üzerine Milovanovic, hukukun bazı insanların değerlerini sistematik bir şekilde somutlaştırdığını, ancak diğerlerinin değerlerini dikkate almadığını belirtmektedir (Milovanovic, 2003, s. 14). Hunt, egemen hukuk sosyolojisi geleneğinde ‘sembolik’ ve ‘meşrulaştırma’ gibi kavramların ‘ideoloji’ kavramına yakın alternatifler olarak kullanıldığına işaret eder ve (Hunt, 1993, s. 117) ve “Hukuk önemli ideolojik sembolleri harekete geçirir.

Yasallaştırma ve meşrulaştırma süreci belirli toplumsal güçler için avantaj ve teşvik sağlarken, buna karşılık gayri meşrulaştırma ve cezalandırma süreci diğer toplumsal güçleri engeller, cezalandırır ya da cesaretlerini kırar” der (Hunt, 1993, s. 91).

Her iki düşünür de Gramsci’nin (1992) yaklaşımına atıfla toplumdaki öznelerin sosyal kontrolüne varan, yasal ve ideolojik olan sosyal ve politik düzenin sürdürülmesine rıza üretimi yoluyla katkıda bulunduğu “hegemonya” sürecinin önemine dikkat çeker. Hunt, bu süreçte “tahakkümün” “baskı ya da zorlama” ile eş anlamlı olmadığına ve “zorlama” ve “rıza”nın birbirine zıt düşünülmemesi gerektiğine dikkat çeker. Burada önemli olan mutabakat olgusuna değil mutabakatın üretildiği süreçlere odaklanmaktır (Hunt, 1993, s. 54). Bu nedenle Hunt, hukuku ‘yeniden üretim’ ve ‘toplumsal düzen’ gibi sosyolojik kavramlarla ele alır. Bu şekilde, hukuk basitçe bir kurum ya da yasalar sistemi değil, diğer toplumsal süreçlerin işleyişine dayanan toplumsal bir süreçtir. Ancak hukukun yeniden üretimi aynı zamanda hukukun “daha geniş bir toplumsal süreçler kümesi içinde aynı anda hem belirlendiği hem de belirleyici olduğu” anlamına gelir (Hunt, 1993, s. 47-48).

Hukukun ideolojik yanına odaklanan ve 1970’lerde yükselen Eleştireller’in temel argümanı ise hukukun politik olduğudur. Biçimciliği eleştirmekte ve hukukun mantıksal akıl yürütme, tarafsızlık, nesnellik, öngörülebilirlik, kesinlik ve istikrar gibi kavramlara dayandığı fikrine itiraz etmektedirler. Siyaset, kararların ana belirleyicisi olarak görülmektedir. Hukukun oluşumu, yasaların hazırlanması, yasal süreçler, yasaların uygulanması, yasaların yorumlanması ve hukukun toplumsal işlevi, yasal alandaki aktörlerden ve sistemdeki kapsayıcı siyasi zihniyetten (ideoloji) bağımsız değildir. Hukuki süreçleri siyasi, tarihi, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıları dikkate alarak ve sosyolojik olarak analiz etmekte ve hukukun diğerlerinden ayrı ve üstün, yarı kutsal bir normlar sistemi olduğu yönündeki varsayımları reddetmektedirler (Stone vd., 2014 & Akman, 2012). Eleştireller’in çalışmalarının ele aldığı üç temel mesele hukukun “belirsiz”, “tarafli” ve “ideoloji” olduğu iddialarıdır ve bu argümanlar temelde

Eleştireller'in hukuksal ve siyasi liberalizm eleştirisini oluşturmaktadır (Akbaş, 2015, s. 15). Pozitivist hukuk kuramının öncülerinden Hans Kelsen'in hukuku psikoloji, sosyoloji gibi bilimlerden ayrı bir bilim olarak değerlendiren, hukuk "biliminin" bilimsel olarak gözlemlenemeyen ve nesnel bir şekilde açıklanamayan etik, adalet ve ahlak kavramlarından ayrı tutulması gerektiğini savunan ve hukukun sosyolojik bir bakışla ele alınmasını reddeden yaklaşımı, Eleştireller'le taban tabana zıttır (Kelsen, 1960; Arıkan, 2020). Öte yandan, yargıçların perspektifine, etik-adalet-hukuk ilişkisinin önemine ve yargısal kararlara yalnızca anayasa ve yasalarla ulaşılamayacağına odaklanma açısından Ronald Dworkin'in pozitivizm eleştirisinde ortaklaşsalar da, Eleştireller Marksizm ve eleştirel kuramın çerçevesi dışında kalan yaklaşımları liberal olarak nitelendirmektedirler (Akbaş, 2015, s.75-76; Dworkin, s. 440). Dworkin bir normlar ve ilkeler bütünü olarak gördüğü hukuk pratiğine ve yargıçların kararlarının hukuki argümantasyonuna içeriden bir bakış açısıyla vurgu yapar, sosyal bir hukuk teorisinin her şeyden önce hukuksal olması gerektiğini savunur ve hukuka ele alışı tarihselliği ikinci plana atar (Dworkin, s. 13-14). Eleştireller'in vurgusu ise Marksist bir perspektiften tam da bu tarihsellik üzerinedir ve hukukun toplumdaki mevcut statükoyu yansıttığının altını çizerler (Akbaş, 2015, s.76). Öte yandan, pozitivist hukuk eleştirisinde Dworkin'le benzeşse de, Dworkin'in aksine Habermas'ın yaklaşımında yurttaşların yasa yapım sürecine, hukukun üretilmesine ve haklılaştırılmasına katılımı önemlidir ve hukukun meşruluğu ancak kapsamlı bir katılımcı demokrasi sürecinden geçebilmesiyle mümkündür (Habermas, 1996, s. 461; Çalıcı, 2020, s. 178 ve 181).

Bu yaklaşımlar arasında, Milovanovic ve Hunt'ın da vurguladığı hukukun ideolojik işlevi Eleştirellerin de temel argümanlarından biri olarak bu çalışmanın ana aksıyla örtüşmektedir. Yanı sıra, bu çalışmanın bulgularında da görüleceği üzere, yasanın içeriğinin ve yargıçların perspektifinin ötesinde, toplumsal hareketlerin hukuk perspektifi de yasanın uygulanışında önem kazanmaktadır ve hukukun ideolojik işlevini ortaya koymaktadır.

Öte yandan Bourdieu ise hem hukuki formun sosyal dünya karşısında mutlak özerkliğini savunan biçimciliğe hem de hukuku egemen gruplara hizmet eden bir yansıma ya da araç olarak gören araçsalcılığa karşı çıkmaktadır (Koğacıoğlu, 2009).

Pierre Guibentif, Bourdieu'nün sosyolojik hukuk teorisinin onun alanlar teorisinden ayrı tutulmaması gerektiğini ve “hukuka kendi adına değil, diğerleri arasında bir sosyal alan olarak yaklaştığını” vurgular (Guibentif, 2010, s. 273). Bourdieu, alan açısından düşünmenin ilişkisel düşünmek olduğunu söyler ve şöyle açıklar: “...toplumsal dünyada var olan şey ilişkilerdir, - aktörler arasındaki etkileşimler ya da özneler arası bağlantılar değil, Marx'ın dediği gibi ‘bireysel bilinçlerden ve iradelerden bağımsız olarak’ var olan nesnel ilişkilerdir” (Bourdieu ve Wacquant, 1992, s. 72-73). Alanı, konumlar arasındaki nesnel ilişkilerin bir ağı ya da konfigürasyonu olarak tanımlar. Bu konumlar nesnel olarak, güç ya da sermaye türlerinin dağılımının yapısındaki fiili ve potansiyel durumlarıyla ve ayrıca diğer konumlarla olan nesnel ilişkileriyle tanımlanır (Bourdieu ve Wacquant, 1992, s. 72-73). Bu çerçevede, hukuk, okul, devlet, dini kurumlar, kültür, medya, siyasi partiler gibi örneklerin her biri bahsi geçen ilişkilerle örülen birer alandır. Bu bağlamda, Bourdieu hukuku şöyle tanımlar: “...içinde yasal otoritenin üretildiği ve uygulandığı, tekeli devlete ait olan ve fiziksel güç kullanımının eşlik edebileceği meşru sembolik şiddetten oluşan, dış taleplerden nispeten bağımsız bir sosyal evren” (Bourdieu, 1986, s. 3). Diğer alanlar gibi hukuk alanı da bir mücadele ve “oyun” alanıdır ve şöyle tanımlanır:

“(...) aktörler ve kurumlar, bu oyun alanını oluşturan düzenliliklere ve kurallara göre (...) değişen güç dereceleri ve dolayısıyla değişen başarı olasılıklarıyla, oyunda söz konusu olan belirli kazançları kendilerine mal etmek için mücadele ederler. Belirli bir alana hakim olanlar, bu alanı kendi çıkarlarına uygun hale getirebilecek konumdadırlar, ancak her zaman hakim olunanların direnişini, çekişmesini, ‘siyasi’ ya da başka türlü iddialarını hesaba katmak zorundadırlar” (Bourdieu ve Wacquant, 1992, s. 78).

Benzer şekilde Hunt da hukuku farklı sınıfların ve farklı siyasi pozisyonların dahil olduğu bir “mücadele alanı” olarak görmenin önemini vurgular. Hukuku egemen bir grup ya da sınıfın hizmetinde bir araç olarak sunan araçsalcı teorileri reddeder, ancak aynı zamanda hukukun tüm siyasi ya da toplumsal güçlere açık olmadığını savunur. Siyasi kaygıların hukuka müdahalenin sınırlarını oluşturduğunu ve bunların mücadelenin sonuçları olarak belirlendiğini açıklar. Hunt ayrıca siyasi ve hukuki dilin birbirini beslediğine dikkat çeker ve “haklar”, “adalet”, “eşitlik” gibi kavramların hem siyasi hem de hukuki terimler olduğunu vurgular (Hunt, 1993, s. 90-92). Haluk İnanıcı da ceza hukukunun aynı zamanda bir iktidar alanı olduğunu savunmaktadır ve şöyle açıklamaktadır:

“Toplumsal mücadelede kazançlı çıkan kesimlerin lehine düzenlemeler ilk etkisini ceza ve ceza muhakeme hukuku alanında gösterir. (...) Bu açıdan normatif yapısıyla/uygulamasıyla bir ülke hukuku; ezilenlerle, yönetilenlerle yönetenler arasındaki iktidar savaşının kurallarının konulduğu bir alan olduğu kadar, bu mücadelenin sonucunun da yazılı olduğu yerdir” (İnanıcı, 2011, s 8).

Tüm bu yaklaşımlar hukuk ve toplumsal hareketler arasındaki alanı belirleyen mücadele dinamiklerine işaret etmektedir. Bu bağlamda, anayasalarda yazılı yasaların yalnızca devlet hegemonyasının kurulmasının değil aynı zamanda toplumsal mücadelelerin ürünü olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Hukuk ve Toplumsal Hareketler

Hukuk ve toplumsal hareketler arasındaki ilişkiler 1950’lerden bu yana çalışılmaktadır, ancak son yirmi yıldır daha fazla dikkat çekmekte ve kendine özgü bir akademik alan olarak kabul edilmektedir (Cummings, 2017). Bu literatürde hukukun mobilizasyonu (*legal mobilization*), hukuk bilinci (*legal consciousness*), gaye/dava avukatlığı (*cause lawyering*) veya stratejik

davalama (*strategic litigation*) gibi kavramlar kadın hakları, ırkçılıkla mücadele veya göçmen hakları gibi farklı ülke, bağlam ve konulardan örnekleri analiz etmek için kullanılmıştır (Sarat & Scheingold, 2010; Elveriş, 2016; Hajjar, 1997; Ellmann, 1998; Jacquot & Vitale, 2014; Lemaitre & Sandvik, 2015; Grobelski, 2016, Fritsvold, 2009, Vanhala, 2012; Boutcher, 2013). Toplumsal hareketler literatürü, 1960’larda ortaya çıkışından bu yana yeni toplumsal hareketler, kolektif davranış, kaynak mobilizasyonu ve siyasi süreç olmak üzere dört ana teorik yaklaşımla şekillenmiştir (della Porta & Diani, 2006, s. 29). Hukuk ve toplumsal hareketler çalışmaları, toplumsal hareketlere yol açan koşulların anlaşılması ve tanımlanmasında yapısal ve siyasi faktörlere daha fazla vurgu yaptıkları için genel olarak kaynak mobilizasyonu ve siyasi süreç teorileriyle ilişkilendirilmektedir. Kaynak mobilizasyonu yaklaşımı, kurumsal ve sosyal yapısal değişime ve hareketin kaynaklarının başarıdaki belirleyici rolüne odaklandığı için bu çalışmalarla oldukça ilişkilidir (Jenkins, 1983). Siyasi süreç teorisi, bir hareketin başarısında en önemli faktör olarak kabul edilen siyasi fırsat yapısı üzerine bir analiz sunmaktadır (Giugni, 2009). Bu yaklaşımlarda hukukun toplumsal hareketlere dışsal bir faktör veya kurum olarak ele alındığı söylenebilir.

Toplumsal hareketler ve hukuk çalışmaları, genel olarak hukukun toplumsal değişim getirmedeki rolüne odaklanmaktadır. Bir kısım düşünür, kendi içlerindeki farklı yaklaşımlara sahip olmakla birlikte, hukuka başvurmanın toplumsal değişimi getirebileceğini savunurken (Neier, 1982) bir kısım çalışma ise hukuk sisteminin her zaman daha güçlü olanın lehine işlediğine dikkat çekmekte (Galanter, 1974) ve hatta dava açma çabalarının “sahte umut” ürettiğini öne sürmektedir (Rosenberg, 1991). Hukukun toplumsal değişim yaratabileceği fikrini savunan yaklaşım içinde de değerlendirilen ancak bu ayrımın dışında da görülebilecek olan, yalnızca davalara odaklanmanın ötesine geçerek hukuk normlarının protestocu gruplar arasında aracılık eden özneler arası bir güç olarak görülmesi gerektiğini vurgulayan Michael W. McCann’e göre aktivistler “yukarıdan gelen hukukun tüketicileri ve alıcıları” olarak değil,

yasal aktörler olarak görülmelidir (McCann, 1998, s. 82). McCann'ın, “hukukun mobilizasyonu” yaklaşımı araçsal ve realist yaklaşımdan farklı olarak “süreç yaklaşımı”nı önerir (McCann, 1994; McCann, 2006). Toplumsal hareketlerin hukuku değiştirme ve etkileme potansiyeline ve hukukun bir toplumsal hareketin mücadele araçlarından biri olarak ele alınmasına vurgu yapar (Cummings S., 2017, s. 234). Hukuk mücadelesi, toplumsal hareketlerin “sokaktaki siyaseti”inin dışında bir süreç olarak değil, bu sürece eklemlenen bir parça olarak değerlendirilmektedir (Burstein, 1991, s. 1203). Bu çalışma da toplumsal hareketlerin hukuk mücadelesini genel mücadelelerinin bir uzantısı olarak ele alacaktır. Ancak McCann'ın yaklaşımından, hegemonya ve Bourdieu'nün alan kavramlarına odaklanılarak farklılaşmaktadır. Bu çalışmada, hukukun, hukuksal kazanımların ya da hukuksal reformların değil, toplumsal mücadelelerin değişim getirmede belirleyici rol oynadığı savunulmaktadır. Toplumsal mücadelelerin hukuk alanını da dönüştüren mücadeleleri ile hukuksal reformlar toplumsal dönüşüme etki etmektedir. Bir başka deyişle, mücadele hukuku incelemektedir.

2.3. Türkiye’de Hukuk ve Toplum Çalışmalarına Bir Bakış

Türkiye’de hukuk ve toplum çalışmaları görece sınırlı bir ilgi görmektedir. Dicle Koğacıoğlu’nun (2009) “Bir İstanbul Adliyesinde Davranış Kalıpları, Anlamlandırma Biçimleri ve Eşitsizlik” başlıklı araştırması bu alanda öne çıkan az sayıda çalışmadan biridir. Hukukçular, avukatlar, adliyede çalışanlar ve kendilerini hukuki bir mesele için adliyede bulan İstanbul’un bir gecekondu mahallesinden sıradan insanlar arasındaki tutum ve diyalogları incelediği çalışmasında mahkemeye erişimdeki sınırlılıkları ve eşitsizlikleri ortaya koymaktadır.

Öne çıkan diğer çalışmalar ise yargılama süreçlerine sanıklar ve davacılar açısından odaklanan İdil Elveriş, Galma Jahic ve Seda Kalem (2007; 2009) tarafından kaleme alınan “Mahkemede Tek Başına: İstanbul Mahkemelerinde Müdafiliğin Erişilebilirliği ve Etkisi” ve “İstanbul

Asliye Hukuk Mahkemelerinde Yargılama Süreci: Taraflar, Davalar ve İşleyiş” adlı çalışmalardır. Seda Kalem’in (2009) yönetiminde hazırlanan “Adalet Gözet: Yargı Sistemi Üzerine Bir İnceleme” adlı bir başka çalışma da yurttaşların bakış açısından yargı hizmetine erişime odaklanmaktadır.

Fevzi Özlüer (2022), Defne Gönenç (2021) ve Kutay Kutlu’nun (2024) çevre hareketlerinin hukuk mücadelelerine, Fulya Pınar’ın (2016) feministlik avukatlara, Verda İrtiş’in (1996) çocuk ceza-adaletine, Yalçın Özkan’ın (2023) iş cinayeti davalarına, Gözde Aytemur Nüfusçu’nun (2013) çocuk ve gençlik ceza adaletine, Arda İbikoğlu’nun (2010) cezalandırmanın dönüşümüne, Eylem Ümit Atılgan’ın (2024) kadın cinayeti davalarına, Gülriz Uygur ve Nadire Özdemir’in (2022) hukuk ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına ve Umut Türem’in (2011) avukatlara odaklanan çalışmaları hukuk ve toplum ya da sosyo-hukuki çalışmalar olarak adlandırılan alanın farklı dallarında üretilen kapsamlı ve zengin çalışmaların örneklerindendir. Bu çalışma da toplumsal hareketler, hukuk ve iktidar arasındaki ilişkiler açısından bu literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Hukuk ve toplum çalışmaları alanındaki bu literatürde bu çalışmanın örtüştüğü çalışmalar çoğunlukla adalet erişim üzerinden hukukun toplumsal ve sınıfsal yönlerine odaklanmıştır. Bu çalışma ise, hukuk ve toplumsal hareketler arasındaki ilişkileri hukukun politik ve ideolojik işlevleri ve boyutlarına odaklanarak ele almaktadır. Öte yandan gerek Türkiye’de gerek dünya literatüründe “olağanüstü hal” kavramı üzerine zengin bir literatür ve tartışma söz konusudur. Bu çalışmaların da büyük çoğunluğu Türkiye’deki darbe dönemlerine ve devletin olağanüstü hal ilan etme pratiklerinde “norm” ve “istisna” olan arasındaki ayrımın muğlaklaşmasına odaklanmaktadır (Gökarıksel ve Türem, 2019; Üskül, 2003, Öztan ve Bezci, 2015). Bu çalışma da norm-istisna arasındaki muğlaklığı merkeze almaktadır ancak daha ziyade siyaset bilimi alanında kalan bu literatüre sosyolojik bir bakış açısıyla birer aktör ve özne olarak toplumsal hareketlerin adliyelerdeki deneyimleri üzerinden katkı sunmaktadır.

3. Olağanüstü Hal Mekanı ve “Kamp” Olarak Adliye

Bu çalışmanın odaklandığı protestolara konu olan davalar kadın cinayetleri, iş cinayetleri ve siyasi davalardır. Bu davalardaki protestolarda sıklıkla hukukun işlemediğinden ve yasaların uygulanmadığından bahsedilmekte, faillerin cezasız kalmasının bir rutine dönüşmesi eleştirilmektedir. Bu davaların ortak yönü yalnızca adliye önlerinde protestolara konu olmaları değildir. Aynı zamanda her bir davanın öznesi olan kişiler Agamben’in tanımladığı şekliyle sosyal politik kimliklerinden ayrıştırılarak “çıplak hayata” indirgenmiş “Homo Sacer”e (kutsal insan) dönüşmektedirler. Yine Agamben’in tanımıyla bu kişilerin bulunduğu adliyelerin hukuki-siyasi yapısı “egemenin” inisiyatifıyla şekillenen “istisna hali” ya da “olağanüstü hal” çerçevesinde birer “kampa” dönüşmektedir. İleriki bölümlerde bu çerçeve detaylandırılacak ve saha çalışmasının bulguları bu çerçeve içerisinde tartışılacaktır.

Bahsi geçen kavramsal çerçevenin ilk ayağı istisna kavramıdır. Schmitt egemenliği, düzen ve istikrarı tesis etmek için gerektiğinde düzeni askıya alma iradesi olarak tanımlar. Egemen, durumun bir istisna olduğuna karar veren kişidir (Çelebi, 2001, s. 120-121). İstisna hali, savaş hakkı gibi özel bir hak değil, hukuk düzeninin kendisinin askıya alınması olduğu için bir eşik ya da sınır-kavram olarak tanımlanabilir (Agamben, 2003a, s.15). Sınır-kavram, aynı anda hem içerme hem de dışlama gücüne işaret eder. Başka bir deyişle, hukuki-siyasi düzen sayesinde meşru olan egemen, kendisini bu düzenin dışında tutabilmesi anlamında bu niteliğe bürünür. Buradan istisna ve kararın egemeni kuran iki unsur olduğu sonucu çıkar.

Agamben ise istisna halinin kural haline geldiği durumu vurgular: “İstisna hali bir kez kural haline geldiğinde, kendisini istisnai bir önlemden çok bir yönetim tekniği olarak sunmakla kalmaz, aynı zamanda hukuksal düzenin kurucu paradigması olarak doğasını da açığa çıkarır” (Agamben, 2003a, s.18). Agamben’in çıkış noktası Auschwitz gibi toplama kamplarının hukuki-siyasi arka planını ve yapısını anlamaktır. Kamp olgusunu istisna hali kavramı içinde

görmeye çalışır. Kampı, kamplarda meydana gelen korkunç olaylar temelinde tanımlamayıp, kampın siyasi-hukuki yapısını göstermeye çalışmaktadır ve buradan kampın bir anomali değil, daha ziyade “hala içinde yaşadığımız siyasi alanın gizli matrisi ve nomosu” (Agamben, 2003b, s. 252) olduğu sonucuna varmaktadır. Agamben kampı şu sözlerle tanımlar: “Kamp, istisna hali kural haline gelmeye başladığında açılan alandır. Esasen sistemin zamansal bir askıya alınması olan istisna hali, şimdi orada kalıcı bir mekansal örgütlenme kazanır ve bu haliyle yine de sürekli olarak normal sistemin dışında kalır” (Agamben, 2003b, s. 253).

Bir istisna mekanı olarak kamp bağlamındaki paradoksal durumu burada da görüyoruz. Agamben, “kampın normal hukuk sisteminin dışına yerleştirilmiş bir toprak parçası olduğunu, ancak basitçe bir dış mekan olmadığını; tüm yasal korumanın ortadan kalktığı, dış ve iç, istisna ve kural arasında ayırım yapılmayan bir bölge oluşturduğunu” belirtmektedir (Agamben, 2003b, s. 254-255).

Kampın bir başka yönü de biyopolitik bir mekân olarak kendini ortaya koymasıdır. İktidarın çıplak hayatla doğrudan yüzleştiği en mutlak biyopolitik alan olan kampın sakinleri, kendilerini politik statüleri ortadan kalkan “çıplak hayatlar” olarak bulurlar (Agamben, 2003b, s. 255). Burası kutsal insan, yani “Homo Sacer” ile yurttaşı birbirinden ayırmanın imkânsız olduğu alandır. Agamben’in Antik Roma Hukuku’ndan ödünç aldığı “Homo Sacer” kavramı herkes tarafından öldürülebilen, öldürülmesi ceza gerektirmeyen ama kurban da edilemeyen kişileri tanımlar (Agamben, 1998, s. 8). İtalya’daki bir göç geri gönderme merkezi olarak kullanılan Bari stadyumu bir kamp örneğidir. Agamben kampı şöyle tariflemektedir:

“Eğer kampın özü istisna halinin somutlaştırılmasından ve çıplak yaşam için bir alan yaratılmasından ibaretse, o zaman bu tür bir yapı ne zaman oluşturulursa oluşturulsun, orada işlenen suçların varlığına bakılmaksızın ve özel adı ve topoğrafyası ne olursa olsun, bir kampın mevcudiyetinde olduğumuzu kabul etmemiz gerekecektir” (Agamben, 2003b, s. 255).

Agamben'in kamp örneklerinde, bu mekanlarda korkunç olayların gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş olmasının yasalara değil, o sırada egemen olan kolluk kuvvetinin merhametine ve etik anlayışına bağlı olduğu bir alan görüyoruz. Dolayısıyla, her böyle bir mekân söz konusu olduğunda bir kamp ortaya çıkıyorsa, adliyeler de her protesto düzenlendiğinde bir hukuki-siyasi yapı olarak bir kampa dönüşmektedir. Auschwitz'deki gibi bir soykırım mekanından söz edilmemektedir elbette. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi kampı belirleyen içinde gerçekleşmiş ya da gerçekleşebilecek olayların ağırlığından önce bu mekanı mümkün kılan hukuki-siyasi arka plandır. Yaşanabilecek olayların mahiyeti, bir hukuki düzene değil, kampta egemen gücün iradesine bağlıdır. Bu bağlamda hukuk bireyler arasında arabuluculuk yapan, onların haklarını güvence altına alan bir kurum değildir. Hem adliye önü eylemcileri hem de davalara konu olan kişiler, haklarını kaybeden ve çıplak hayata indirgenen birer Homo Sacer haline gelirler. Bu yüzden ne zaman bir Homo Sacer söz konusu olsa adliye önlerinde protestolar düzenlendiğini söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, insanlar adliyenin önünde her toplandığında bir kamp söz konusudur.

İlerleyen bölümlerde istisna hali, çıplak hayat ve Homo Sacer açısından biyopolitik bir mekân olarak adliyenin yönleri, görüşmeler ve sahadaki gözlemlere dayanarak gösterilecektir. Görüşmecilerin sıklıkla dile getirdiği ifadeler ve gözlemler üzerinden araştırmanın ana bulgularını şu başlıklar altında toplanmıştır:

- “Uygulamanın” önemi: Hem karakollarda hem de mahkeme salonlarında “keyfi” tutumlar ve hakimlerin kararlarının ve yorumlarının rolü,
- Davaların “çıplak hayat” meselesine indirgenmesi,
- “Kağıt”: Bir yandan hakimlerin davaları “formalite” olarak görmesi, diğer yandan eylemcilerin mahkeme kararlarına atfettikleri önem
- “Tiyatro”: Yargılama sürecinin adliye önü eylemcileri tarafından bir tiyatro ya da oyun olarak tanımlanması

3.1. Egemen, İstisna İlişkisi, Karar ve Yasaların Uygulanmasının Önemi

Yukarıda değinildiği üzere, egemen istisna haline karar veren kişidir ve bu bağlamda istisna ve karar egemeni kuran iki temel unsurdur. Schmitt istisna, egemen ve hukuk düzeni arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır: “İstisna durumu, devletin otoritesinin özünü en büyük açıklıkla ortaya koyar. (...) Normal vaka hiçbir şeyi kanıtlamaz, istisna ise her şeyi kanıtlar; istisna sadece kuralı doğrulamakla kalmaz: gerçekte kural sadece istisna sayesinde yaşar” (Schmitt, 1988, s. 23-25).

Schmitt istisnanın anarşi ve kaos anlamına gelmediğini “ilan edilmiş bir acil durum ya da kuşatma hali değil, Devlet teorisinin genel bir nosyonu” anlamına geldiğini vurgulamaktadır (Schmitt, 1988, s. 15). Agamben, yukarıdaki kamp tanımında görüldüğü üzere, istisna ilişkisini şöyle tanımlar: “istisna olarak dışlanan şey, kuralla ilişkisi olmayan bir şey değildir. Aksine, istisna olarak dışlanan şey, kuralla olan ilişkisini, kuralın askıya alınması biçiminde sürdürür” (Agamben 1998, s. 17-18). Bu bağlamda egemen, yasal düzenin hem içinde hem de dışında olandır. Bu egemenliğin paradoksudur. Egemen, yasanın geçerliliğini askıya alabilecek yasal güce sahip olmakla, kendisini yasal olarak yasanın dışına yerleştirir. Bu anlamda, istisnaya ilişkin egemen karar, hukuki-siyasi yapının kökenidir. Schmitt'e göre, diğer tüm düzenler gibi, hukuk düzeni de norma değil, bir karara bağlıdır (Agamben 1998, s. 15-20).

Kararın işlevi ve rolüne ilişkin bir başka yaklaşım da Ayşegül Kars Kaynar'ın (2014) siyasetin hukuka müdahalesini kesin olarak yasaklayan bir anayasal devlette siyasi iktidar ile hukuk normlarının uygulanması arasındaki ilişkiyi inceleyen makalesinde görülebilir. Schmitt'in hukuk kavramsallaştırmasına atıfta bulunan yazar, AKP hükümetinin normları değiştirmekten ziyade normların nasıl uygulandığına vurgu yaptığını savunuyor. Ona göre AKP yargıçlara, yani hukukun üstünlüğü ilkesinde dışlanan sübjektif karara öncelik vermektedir. Normlar içeriklerini ifade ederler, ancak somut olaylara nasıl ve ne şekilde uygulanacaklarına dair

herhangi bir ipucu vermezler. Kararlar, hukuk normlarına göre tam olarak meşrulaştırılamayan bir karar içerir.

İnanıcı da uygulamanın önemini şu şekilde vurgulamaktadır: “Uygulama, savunmanın karşı karşıya olduğu ciddi sorunlardan biri olarak ağırlığını her zaman hissettirir. Uygulama sadece [yasanın] uygulanmasındaki hatalar anlamına gelmez. Nihayetinde yasal uygulama, yargıcın ve adalet sisteminin kültürünün bir sonucudur. Bu nedenle uygulama sorunlarının ideolojik bir çerçevesi vardır” (İnanıcı, 2011, s. 13-14).

Yasaları uygulamanın ve yasalara göre karar vermenin önemi bir görüşmecinin, evli olduğu kişi tarafından öldürülen bir kadını ve Türkiye’nin kadını koruyamadığı için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından mahkum edildiği davayı anlattığı aşağıdaki örnekte görülebilir:

“Sözleşme [İstanbul Sözleşmesi]³ ne kadar iyi olursa olsun sen onu uygulamadığın müddetçe hiçbir anlam ifade etmez. Aslında (...) 4320 sayılı kanuna göre ya da ceza muhakemesi kanununun sistematığına göre o kadını o şiddetten korumak mümkün. Öldürülmesini önlemek de mümkün ama sen ‘Eve git’ dersen ya da hakim olarak ‘Sen bu adama ne yaptın da seni dövdü’ dersen ya da kadını korumakla görevli polis daha karakol aşamasında adama ‘Abi tamam hadi sen sakın ol’ derse o kadının öldürülmesinin asla önüne geçemezsiniz. Buralarda çok büyük sorunlar var. Doğrudan kadına temas ederek yasayı uygulayanlarda sorun olduğu gibi bakanlıklar, valilikler de aktif olarak işin içinde. Yanlış anlıyorlar kanunu yanlış uyguluyorlar. Zaten gerçekten kadın lehine bir şey yapmak, o kadını korumak ve onun artık şiddetten bağımsız bir hayat yaşamasını sağlamak gibi bir niyetleri varsa uyguluyorlar”.

Dolayısıyla, sadece karar değil, normların uygulanması da kanunun içeriğiyle bağlantılı sorunlara katkıda bulunmaktadır.

³ Görüşme gerçekleştirildiğinde henüz İstanbul Sözleşmesi yürürlükteydi. Türkiye 20 Mart 2021 tarihinde tek tarafı olarak Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Sözleşme’den çekilmiştir (BBC Türkçe, 2021).

Agamben'in tanımladığı, hukukun askıya alındığı ve olağanüstü hal bölgesinde dönüşen kamp aynı zamanda bir “belirsizlik bölgesidir” (Agamben, 2003b). Burada yasalar belirsizleşir ve o anki koşullara bağlıdır. Araştırmanın görüşmecilerinin büyük çoğunluğu “keyfi uygulamalardan” bahsetmiştir ve sorunun yasalardan ziyade uygulamayla bağlantılı olduğunu söylemişlerdir. Kadın cinayeti davalarını takip eden bir görüşmeci karakolda yaşadığı bir örnekten şöyle bahsetmektedir: “Platforma başvuran bir kadın ile karakola şikayet etmeye gittik. İşlemlerini yapmadan göndereceklerdi neredeyse biz engel olduk. Sürekli bizim kim olduğumuzu, kadının akrabası olup olmadığını sordu polis. Bilinçli kadın istemiyorlar. Biz orada olmasaydık ne olacaktı belli değil”.

Dolayısıyla yasaların uygulanmasına ilişkin tüm aşamalarda bir belirsizlik bölgesi ortaya çıkmaktadır. İşlediği varsayılan ve işlemesi beklenen hukuki süreç, yasalarda belirlenmiş bir standarda bağlı olarak işlememektedir. Yasanın işleyip işlemeyeceği “keyfi bir duruma” bağlıdır. Örneğin evli olduğu erkek tarafından tehdit edilen ve şikayetçi olmak üzere karakola giden bir kadın, bu belirsizlik bölgesinden polis koruması alarak da çıkabilir; almadan da. Koruma talepleri karşılanmayan kadınların daha sonra öldürüldükleri pek çok örnek mevcuttur. Ve bu sonuç ya da bu bağlamda koruma kararı, hukuk mekanizmalarının adil bir şekilde harekete geçirildiği, durumun yasalar tarafından değerlendirildiği ve hukukun bir arabulucu olarak kurulduğu yasal bir sürecin sonucu değil; yasanın uygulanıp uygulanmamasının polisin inisiyatifine ve iyi niyetine bağlı olduğu bir sürecin sonucudur.

3.2. Homo Sacer'in Adliye Önündeki Çıplak Hayatı

Agamben, Yunanlıların yaşamı tanımlamak için tek bir kelimeye sahip olmadıklarına dikkat çeker. Tüm canlılarda ortak olan “basit yaşamı” ya da “çıplak hayatı”, yani insanların, hayvanların ve tanrıların yaşamını ifade etmek için “*zoe*” sözcüğünü kullanmışlardır. Öte yandan “*bios*”, bir bireyin ya da grubun yaşam biçimi anlamına gelmektedir. Bu dünyada çıplak

hayat şehirden, yani “*polis*”ten bir şekilde ayrılır ve “*oikos*” denilen “eve” kapatılır. Foucault, biyopolitika analizinde, bir toplumun biyolojik modernliğinin eşiğinin, bireyin ve türün basit, canlı bir beden, yani çıplak hayat olarak politik stratejilere dahil edilmesi olduğunu belirtir. Başka bir deyişle, *zoe*’nin *polis*’e girişi, yani çıplak yaşamın siyasallaşmasıdır (Agamben, 1998, s. 1-3).

Öte yandan Agamben, çıplak hayatın her zaman siyasetin merkezinde yer aldığını söylüyor. Bunun moderniteye özgü bir olgu olmadığını vurgular. Agamben’e göre bu olgu hala mevcuttur, ancak modern devlet iktidar ile çıplak hayat arasındaki gizli bağı ortaya çıkarmıştır. Agamben, egemen iktidarın özünü oluşturan şeyin çıplak yaşamı politik arenaya sokmak olduğunu ve egemen iktidarın ilk faaliyetinin biyopolitik bir beden yaratmak olduğunu vurgular (Agamben, 1998, s. 6).

Çıplak yaşamın siyasallaşması, yaşayan insanın insanlığına karar vermek anlamına gelir. Dolayısıyla Agamben’e göre modern siyaseti tanımlayan şey ne *zoe*’nin *polis*’e dahil edilmesi ne de çıplak hayatın devlet iktidarının temel stratejik unsurlarından biri haline gelmesidir. Tüm istisnaların kural haline geldiği süreçtir ve çıplak hayat alanı ile politika alanının örtüşmeye başladığı süreçtir. Böylece içirme ve dışlama, içerisi ve dışarısı, *bios* ve *zoe* bir belirsizlik alanına girer. Tüm siyasi sistemin dayandığı arka planı oluşturan şey, çıplak hayatı siyasi düzenden dışlayan ve aynı zamanda aynı düzen içine hapseden istisna halidir. Siyasi düzenin sınırları bulanıklaşmaya başladığında, çıplak hayat siyasi düzenin çatışmalarının hem öznesi hem de nesnesi haline gelir; hem devlet iktidarının örgütlendiği alan hem de bu iktidardan kurtuluşun gerçekleştiği alan haline gelir (Agamben, 1998, s. 9).

O halde Agamben’in bakış açısına göre, tüm yurttaşlar toplumda Homo Sacer’dır ya da en azından potansiyel olarak öyledir. Adliye önü bağlamında, öldürülenlerde ve siyasi faaliyetleri nedeniyle yargılananlarda çıplak hayatın kristalleşmiş bir hali görülmektedir. Adliye önünde ya da mahkeme salonunda bulunan insanların Homo Sacer olma olasılığı toplumun diğer üyelerine

göre daha yüksek olabilmektedir. Daha önce de vurguladığımız gibi, siyasetin kendisi çıplak yaşam içinde örgütlenmiştir, ancak adliye önü çıplak yaşamın kristalleştiği, yoğunlaştığı ve cisimleştiği bir alandır ve bu nedenle istisna ilişkisinin ortaya çıktığı alandır. Adliye önü, Türkiye bağlamında Homo Sacer’ler için hukuk mekanizmasının oluşturduğu bir belirsizlik alanı olarak belirir.

Homo Sacer, “egemen” gibi bir sınır-kavramdır. Onu kurban etmek yasaktır, ancak bu kişiyi öldüren kişi suçlu sayılmaz (Agamben, 1998, s. 90). Antik Roma hukukunun özgür bir kişiye karşı kasten öldürme eylemi için tanımladığı suç, öldürülen bir Homo Sacer olduğunda geçerli değildir ve bu nedenle böyle bir kişi, kurbanın bir Homo Sacer olduğunu iddia ederek yargılamayı reddetme hakkına sahiptir. Homo Sacer kurban edilmeye uygun olmadığı için, ilahi hukukun alanına uygun olarak dışlanır. Böylece ilahi alanın ve ilahi olmayan alanın istisnası olan Homo Sacer, kendini hukuk açısından sınırlayıcı bir kavram olan egemen istisna gibi çifte bir dışlama ve çifte bir içerme içinde bulur (Agamben, 1998, s. 101-103). Böylece Homo Sacer ile egemen arasındaki benzerlikleri görürüz. Agamben şuna işaret etmektedir: “Düzenin iki uç sınırında, egemen ve Homo Sacer aynı yapıya sahip ve birbiriyle ilişkili iki simetrik figür sunar: egemen, tüm insanların potansiyel olarak *homines sacri* olduğu kişidir; Homo Sacer ise tüm insanların egemen gibi davrandığı kişidir” (Agamben, 1998, s. 53).

Dolayısıyla bu, Homo Sacer ile egemen arasında her zaman ve her durumda ortaya çıkabilecek bir istisna ilişkisidir. Örneğin, polis sokaktaki bir gösterici karşısında egemendir, oysa gösterici polis karşısında öldürülebilen ama kurban edilemeyen bir Homo Sacer’dir. Yasanın dışında olmasına rağmen yasaya tabidir. Yasanın içindedir çünkü öldürülebilir; yasanın dışındadır çünkü onu öldüren kişi ceza almamaktadır.

Örneğin egemen güç de, Gezi Parkı eylemleri sırasında sokakta polis ve sivil kişilerce öldürülen Ali İsmail Korkmaz da, evli olduğu erkek tarafından öldürülen bir kadın da, Soma’da ölen bir madenci de bu hukuk mekanizması içinde istisnadır. Hukuk bu kişiler için işlemesi gerektiği

şekilde işlememektedir. Benzer şekilde bu vakalarda egemen konumunda olan şiddet uygulayan polis için de, işçi sağlığı ve güvenliği önlemlerini almayan iş yeri sahipleri de, evli olduğu kadını öldüren erkek de sayısız örnekte görüldüğü üzere ya hiç ceza almamaktadır ya da çok az ceza almaktadır. Adliye önü protestoları tam da bu cezasızlıktan sıklıkla bahsetmektedirler.

Agamben'in ifadesiyle, çıplak hayat devletin iktidarının örgütlendiği ve bu iktidardan özgürleşmenin gerçekleştiği alan haline gelir. Bu bağlamda, adliye önündeki protestoların çıplak hayatı iktidarın tekelinden kurtarmak ve ona bios'unu geri vermek için orada olduğu iddia edilebilir. Protestoları, çıplak hayatı hukuktan ve siyasetten yoksun bırakmak isteyen egemenden özgürleştirmek olarak değerlendirilebilir. Bu yüzden açıkça "Bu bir kaza değil, cinayettir" ya da "Kadın cinayetleri politiktir" ifadelerini sıklıkla kullanmaktadırlar. Bu durum, çalışmanın teori bölümünde açıklanan hukukun ideolojik işlevinin bir yansıması olarak görülebilir. Bir başka görüşmeci bir kadının öldürülmesinin "kamu düzeni meselesi" olarak değerlendirildiği cinayet davalarını örnek vermiştir. Davalarda sıklıkla yaşanan durumun aksine, İstanbul Sözleşmesi'nin konuyu siyasi ve sosyal bir konu olarak ele aldığını söylemiştir ve aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

"2009 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) bir kararı var, çok meşhur bir karar. Nahide Opuz kararı var, Diyarbakır'da işlenen bir kadın cinayeti davası bu. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türkiye'yi kadını, Nahide Opuz'u kocasına karşı koruyamadığı için mahkum etti. Kadın karakola gittiği zaman, polis kocasıyla barışsın diye evine gönderiyor. Çok fazla saldırı var kocası tarafından ve en sonunda gidiyor kadının annesini, kayınvalidesini öldürüyor adam. Burada önemli olan çok fazla saldırı olması ve başvuru yapılması ama adamın durdurulamaması. AİHM Türkiye'ye kadın cinayetlerinin önüne geçemeyeceğini söylüyor. Polis kadını evine gönderemez kocasıyla barışsın diye diyor. İstanbul Sözleşmesi'ne temel teşkil ediyor Nahide Opuz kararı ve çok önemli bir karar hem Türkiye hem tüm dünya için. Sonra işte 2011 yılında

bu İstanbul Sözleşmesi imzaya açıldığında Türkiye onu ilk imzalayan devlet. İstanbul Sözleşmesi yürürlüğe girdiğinde 4320 sayılı kanun onun hükümlülüklerini karşılayacak derecede değil. İstanbul Sözleşmesi çünkü böyle bir asayiş meselesi olarak ele almıyor müfredata alın diyor, eğitim verin diyor, uygulayıcılara eğitim verin diyor, bir sürü mekanizmaları var. Ondan sonra 6284 çıkıyor. Ama 6284'ün adı 'ailenin korunması ve kadına karşı şiddetin önlenmesine dair kanun' ve ailenin dahil edildiğini görüyoruz. Burada bir çelişki var. Bazıları diyor ki, kanunun amacı kadını korumak, yasada açıkça yazıyor, isme takılmayın. Ancak ben yasa koyucunun evlilik dışı ilişkileri tanıyacak ve bunu kanuna alacak kadar cesur olmadığını düşünüyorum. 'Biz kadınlarla ilgili bir şey yapıyoruz' demeyi mubah görmüyorlar, bunu kendileriyle ilgili bir şey gibi de görmüyorlar".

Aynı görüşmeci başka bir örnek daha vermektedir:

"Yargı bence erkek egemen sistemin en önemli kalelerinden bir tanesi. Bir kere kadın cinayeti dediğin zaman gözleri fal taşı gibi açılan hakim gördüm. Savunmasında 'Avukat Hanım konuyu saptırıyorsunuz, kadın cinayeti diye bir şey yoktur, cinayet cinayettir' diyen avukat da gördüm. Kadın cinayeti lafını kullanmaktan kaçınıyorlar".

Bu örneklerde cinayetleri çıplak hayata indirgeme çabası görülmektedir. İktidar çıplak yaşamla bir "terk etme ilişkisi" içindedir, başka bir deyişle onu dışlayarak içerir. Foucault biyopolitikanın yalnızca yaşamın iyileştirilmesine dayanmadığına, aynı zamanda ölümü de yeniden dağıttığına işaret eder (Stone vd., 2014, s. 110). Egemenin belirli insanların (Homo Sacer) ölmesine izin verdiği bir iktidardır bu. Başka bir deyişle, insanların ölmesini engellemez.

3.3. “Kağıt” ve “Tiyatro”

“Bir kağıt meselesi” veya “kağıt/belge” kelimeleri ve “tiyatro” kelimesi görüşmelerde sıklıkla dile getirilmiştir. “Kağıt” ifadesi öncelikle bir sorunun hukuk alanına girmesi, devlet nezdinde resmileşmesi ve kayıtlara geçmesi anlamına gelmektedir. Görüşmecilerin anlatımlarına göre “kağıt” meselesi iki şekilde formüle edilmektedir. İlk olarak, belgelerin önemli olduğunu söylüyorlar, ancak aynı zamanda davalarının bir sonuca ulaşmadan, yalnızca yasal prosedürlerin tamamlandığı bir süreç olarak kalamayacağını da söylüyorlar. Yani yargılama sonunda adliye önündeki insanların gözünde adalet sağlanmıyor. Bu bağlamda, davaların hukuki prosedürlerin tamamlandığı ama tatmin edici bir sonuca ulaşamayan, yani adaletin sağlanamadığı davalar olarak kalmaması için adliye önlerinde protesto düzenliyorlar.

İşçi aileleriyle birlikte iş cinayetleri davalarını takip eden bir sivil toplum örgütünün üyesi olan görüşmeci, mahkemelerin çok sayıda davaya bakması ve çok yoğun olması nedeniyle hakimlerin davalara avukatlarla, yani ‘müdürlerle’ devam etmeye ve kapatmaya alışkın olduğu rutin hukuk yaklaşımından sık sık bahsetti. Hakimlerin bir davanın tüm hukuki aşamalarında eylemcilerin varlığına aşina olmadıklarını söyledi. Ailelerin kendi davalarının takipçileri olduklarını ve kuruluşun ilgili ailelere sağladığı destek ve dayanışmayı vurguladı. Burada, işçilerin ailelerinin ve örgüte bağlı kişilerin varlığının, yasal işlemlerin mekanik bir şekilde gerçekleşmesini önlediğini, ancak bilinçli bir şekilde gelişmesine katkıda bulunduğunu görebiliyoruz. Görüşmeci, ailelerin mahkeme tarafından atanan ve öğretim üyesi olan bilirkişilerle görüşmeye gittikleri bir davayı örnek vermektedir. Kadın cinayeti davalarını takip eden bir başka görüşmeci ise şunları söylemiştir:

“Bir kadınla ilgili, işçi ölümleriyle ilgili de aynı. İşçi ölümleri davalarına da çok gittim. Orayla ilgili de aynı şey. Başboş bırakmaman gerekiyor, yani her yerde takibinde olman gerekiyor. Ya da şeyi görüyorsun mesela, hakim seninle dalga geçer gibi sadece önüne yazılanlara bakıyor. Benim çok taktığım bir şey bu. Kağıt meselesi olarak görmek. Kağıt meselesi olarak görüyorlar. İşte iddianameler geldi, bilemem ne görevden alındı, o geldi mi...”

Kağıt, adliye önü eylemcileri ve davaların takipçileri için de önemli bir unsurdur. Kadın cinayeti davalarına dair gözlemlerini paylaşan bir görüşmeci, yakınlarını kaybeden ailelerin bir tür intikam arzusu taşıdıklarını, ancak bu arzuya rağmen acılarının duyulmasını istediklerini ve yasal sürece ve mahkeme kararına (yani kâğıda) bu açıdan baktıklarını vurgulamıştır: “Ailelerin ısrarla mücadele edip sonuna kadar gittiklerini ve o adaletin geleceğine gerçekten inandıklarını çok iyi biliyorum”. Aynı görüşmeci ilginç başka bir örnek vermiştir:

“Siirt’te kocası tarafından öldürülen öğretmen Esin Güneş’in ailesi elleri kolları uzun insanlar ama akıllarından hiç ‘gidelim öldürelim’ gibi bir şey geçmemiş. Hayır demiş kadın (öldürülmeden önce), dava görülecek, tutuklanacak, cezasını çekecek. Kadının tek kelimesine bakıyor aslında herkes. Ama ne kadının ne ailesinin hiçbir zaman öyle bir düşünceleri olmamış. Aile, ‘Öldürülmesini istemiyorum. Herkes duysun herkes bilsin başka kadınlar da bunu yaşamasın’ diyor.”

Öte yandan, gazeteci ve sendikacı olan bir başka görüşmeci, Gezi Parkı protestoları sırasında polis şiddetine maruz kalan meslektaşları adına şikayette bulunduklarını söylemiştir. Sadece polis şiddetini kınamak ve protesto etmek için bir basın açıklaması yayınlatabildiklerini vurgulamıştır. Dahası, hukuki bir sonuç çıkmayacağını ve hiçbir polis memurunun cezalandırılmayacağını bilmelerine rağmen protestolarını resmileştirmek istediklerini de sözlerine eklemiştir.

Bu örneklerde hukukun, mahkeme kararının ve “kağıdın” işlevini ve bu unsurların adliye önündeki insanlar için ne anlama geldiğini görmek mümkündür. Çalışmanın teori bölümünde ele alınan pozitivist hukuk yaklaşımlarının aksine, toplumsal mücadelelerinin hukuk alanında kayda geçmesi için çabalayan bir yaklaşım söz konusudur.

Özellikle siyasi davalara dair protestolarda “tiyatro” kelimesi sık sık kullanılmaktadır. Görüşmecilerin çoğu Hrant Dink cinayeti ve KCK davalarında bir “tiyatro oynandığından” sıkça bahsetmiştir. Hrant Dink’in ailesinin “Artık bu gösteride yer almıyoruz” diyerek duruşmalara katılmayacağını açıklaması ve adliye önündeki eylemde “Müsamereyi bırakın, gerçek suçluları yargılayın” yazan pankart, “tiyatro” tanımlamasının öne çıkan örneklerindendir. Bir başka örnekte, KCK davalarını takip eden bir gazeteci görüşmeci, mahkeme salonundaki süreci şu sözlerle anlatmıştır:

“Belli olan bir kalıp var. Artık öngörebiliyorsun. Hakimleri ve heyeti tanıdıkça oradan çıkacak olan kararı da biliyorsun. Mesela hakimlerden birinde şöyle bir tavır vardı; sonuna kadar dinlerdi ve o dava gece 1’de, 2’de bitse de devam ederdi. Ben dinlerim diyordu. Savunma hakkına müdahale etmezdi. Ve bunu da söylerdi. İşleyiş çok hukuki. Yoksa adil yargılama mı var diyorsun. Kararlara bir geliyorsun, bütün talepler reddedilmiş. Ve böyle kalıyorsun: çok güzel bir dava geçirmiştik oysa diye... (...) Her şey çok belliydi bu davalarda. Savunmalarda en çok söylenen şey ‘biz burada bir tiyatro izliyoruz.’ Duruşmanın sonunda da zaten önceden verilmiş kararları vermiş oluyorlar. Herkesin bildiği bir gerçektir bu.”

Öte yandan Agamben, istisna ilişkisinin aynı zamanda bir yasaklama ilişkisi olduğunu, egemen yasağın yapısının “bir hak yürürlüktedir ama anlamı yoktur” şeklinde “içeriği olmayan bir hukuk” geleneğinden geldiğine işaret etmektedir (Agamben, 1998, s. 68). Bu bağlamda, adliye önündeki protestolar ve görüşmecilerin dile getirdiği “kağıt” ve tiyatro” ifadeleri yasanın yürürlükte olduğunu ama bir anlam ifade etmediğinin göstergesidir. Yasa, hiçbir şey üretmeyen ama sürekli çalışan bir makine gibi aynı işlemleri defalarca tekrarlamaktadır. Ancak bir yandan da bu makine sürekli bozulmaktadır. Yani kağıt üzerinde anomali olarak kalması beklenen olası “arızalar” (adliye önlerindeki eylemcilerin dile getirdiği hak ihlalleri ya da hukuksuzluklar)

hukuk mekanizmasının genel işleyişi haline gelmektedir. Başka bir deyişle, istisna kurala dönüşmektedir. Bir görüşmecinin aşağıdaki sözlerinde rutine dönen hukuksuzluğun bir örneğini görmek mümkündür:

“Türkiye’de bir kuralsızlık kural içinde işletiliyor. Tersanelerde mesela peş peşe ölümler olunca denetimler, birtakım önlemler zorunlu oldu. Bunlar yasada vardı zaten. Aynı şekilde madenlerde de yasalar denetim ve önlemleri öngörüyor ama fiilen uygulayan yok. Kamuoyunun ilgisiyle bir anda denetimlere başlanıyor, sonra iş soğuyup alaka kaybolduğu zaman tekrar eski işleyişe dönülüyor.”

Agamben’in modern iktidarı tanımlayan kavramsal çerçevesi, iktidar ve hukuk karşısında adliye önü eylemcilerinin konumunu açıklamakta oldukça elverişlidir. Bir başka deyişle, adliye önü bir mikro iktidar alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu çerçevede iktidar karşısındaki direniş pratikleri geri planda kalabilmektedir. Bu çalışma ise Agamben’in çerçevesinde Homo Sacer olarak yer alan adliye önü eylemcilerini, karşı-hegemonya mücadelesi olarak da adlandırılabilen bir yaklaşımla ele almaktadır. Agamben’in çerçevesinde hukuk, toplumu ve bireyi kuşatan bir iktidar alanı olarak öne çıkarken, bu çerçevenin iktidar karşısında mücadeleye alan tanımadığı şeklinde bir yoruma da açıktır (Elliot, 2011). Bu çerçevede, bu çalışma Agamben’in bu kavramsal çerçevesine, geri planda kalmış olan karşı-hegemonya ve direniş pratikleriyle katkı sunmaktadır. Bu pratiklerin açıklanmasında ise Bourdieu’nün “yargısal alan” ve “oyun/oyuncu” kavramsallaştırmaları kapı açmaktadır.

3.4. Hukuk Alanının Yeni “Oyuncuları”

Bourdieu’nün kavramsallaştırmasında “oyun” kavramı “alan” kavramının açıklığa kavuşturulmasında özel bir rol oynamaktadır. Bourdieu, iki kavram arasında benzerlikler olduğuna işaret eder, ancak oyundan farklı olarak alanın açık ve kodlanmış olmayan yasalara

bağlı olduğunu vurgular. Öte yandan, oyunda olduğu gibi alanda da toplumun üyeleri olan, birbirleriyle rekabet halinde olan, bahisleri, yatırımları ve varlıkları olan oyuncular vardır. Bu unsurların oyundaki gücü, ellerindeki kartların değerlerine, oyun (alan) tarafından belirlenen değerlere ve sahip oldukları farklı sermaye türlerinin (ekonomik, sosyal, kültürel, sembolik) hiyerarşisine göre değişmektedir (Bourdieu ve Wacquant, 1992, s. 73-74). Hukuki bağlamda, yasalar tüm oyuncuların varlıkları ya da sermayeleridir. Adliye önü eylemcilerine gelince, bir görüşmecinin açıkladığı gibi, temel sermayeleri arasında örgütlü olmaları, örgütleri ya da “toplulukları”, söylemleri, medyada yer almaları ve siyasi ve hukuki yasalar yer almaktadır:

“Kritik karar aşamalarında yoğun bir kamuoyu çalışmasıyla farklı kesimlere, vicdanlara ulaşmak mümkün oluyor ama dava rutin seyrine girdiği zaman ancak daha politik, örgütlü motivasyonla takip edenlere kalıyor aslında. Örgütlülük önemli. Bir de o davanın konusu olan kişi ya da kişilerin kendi toplulukları önemli.”

Bu kişiler, hukuk alanının belli bir gücüne ve toplumsal değişim için bir talebi ve iradeyi harekete geçiren oyuncularına ve aktörlerine dönüşmektedir Bir başka görüşmecinin işçi cinayetleri davalarındaki soruşturma süreçlerindeki rollerini açıklayan şu sözleri bu dönüşümü ortaya koymaktadır:

“Davayı takip etmezsen avukatlar ‘aile şikayetçi değil, şu kadar para ödendi’ diyor, hakim davayı kapatıyor. Kamu davası açılıyor ama sizin takip ettiğinizdeki gibi cezalar çıkmıyor. Çünkü bu davalarda asıl hazırlık sürecinde toplanacak deliller, keşifler konusunda müdahil olabilirsiniz savcılık soruşturmasının genişlemesini ve tüm sorumlulara ulaşmasını sağlayabilirsiniz. Aile vekiliyle birlikte savcıya tazyik oluşturabiliyor. Ama savcının inisiyatifine kaldığında ve süreci takip etmediğinizde hazırlanan iddianameler de kısır oluyor. Zaten mahkemelerin üzerinde çok iş yükü var deniyor, hızlıca dava olsun bitsin istiyorlar.”

Bir diğer görüşmecenin şu sözleri de durumu açıklamaktadır:

“Soruşturmanın savcısı sen oluyorsun. Delilleri, görüntüleri bulmaya çalışıyorsun. Halbuki bunları savcının yapması gerekiyor. Sen takip edersen bir şekilde belki bir noktaya kadar getiriyorsun. Ama etmezsen savcının dosyalarının içerisinde kalıp gidiyor. Zaten roller de değişmiş. Kim savcı, kim avukat, kim mağdur belli değil. Mağdur savcının işini yapıyor adeta.”

Öte yandan, Johan Huizinga “oyun” kavramına farklı bir yorum getirmektedir. İlk el uygarlıklardan bu yana oyun ve hukuk arasında temel bir bağ olduğunu açıklar ve yargılamayı şu şekilde tanımlar:

“Adalet bir ‘mahkemede’ dağıtılır (...). Duruşmanın gerçekleştiği her alan gerçek bir ‘temenos’, sınırlı ve gündelik dünyadan ayrılmış kutsal bir alandır. Gerçek bir sihirli çember ve insanların konumları arasındaki bilinen farklılıkların belirli bir süre için askıya alındığı özgür bir alandır (...) Yargılama, neyin doğru neyin yanlış olduğunu kabul ettirmek, kimin haklı kimin haksız olduğuna karar vermek ve kimin kazanıp kimin kaybedeceğini belirlemek için verilen bir mücadeledir” (Huizinga, 2010, s. 107-109).

Özkan Agtaş (2015) da Huizinga’ya atıfta bulunarak, davaların güçlerin sınıandığı bir oyun olduğunu savunmaktadır. Agtaş, Jacques Verges’in “kopuş stratejisi” kavramına atıfta bulunarak, “uygulanmaktan vazgeçen ve yalnızca bir çalışma nesnesi olan hukukun, adalete doğru bir yol açabilecek bir şey haline gelebileceğini” de açıklar. “Kopuş stratejisi”, mahkemede yapılan bir savunmada o mahkemenin dahil olduğu hukuk sisteminin reddedilmesi stratejisi anlamına gelmektedir. Bu kavram, hukuk sisteminin ve adaletsizliklerinin

meşruiyetini tartışmaya açmaktadır. Öte yandan, “göz yumma stratejisi” hukuk sistemine ve yasalara dayalı bir savunma yapmak anlamına gelmektedir (Vergès, 1988, s. 14-16).

Bu çalışmada, adliye önlerindeki eylemcilerin, bir kopuş stratejisi benimsediklerini söyleyemeyiz. Ancak, bir göz yumma stratejisi benimsedikleri de söylenemez zira mevcut göz yummayı protesto etmektedirler. Hukuk sisteminin işleyişinde sıradanlaşan adaletsizlikleri reddetmektedirler ve davalar cezasızlıkla sonuçlansa bile eylemlerin önemini görüşmecilerden birinin şu sözlerinde görmek mümkündür:

“İnsanlar bu kadar ses çıkardıkları, davaların peşine düştükleri halde bu sonuçlar çıkıyorsa demek ki düşmedikleri durumda hiç ceza çıkmayacaktı. Ki bunun da sayısız örneği mevcut”.

Bu bağlamda, adliye önlerindeki eylemler, “yasanın yürürlükte olduğu ancak bir anlam ifade etmediğini” gösteren bir olgu olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle, bu eylemler hukukun işleyişindeki adaletsizlikleri bilinçli ya da bilinçsiz olarak yeniden üreten bir mekanizma oluşturmaz; aksine, hukuk sistemindeki adaletsizliklerin yeniden üretimini görünür ve somut hale getiren bir mekanizma oluşturur. Bu nedenle hukuk bir mücadele aracı olmasının yanı sıra adliye önlerindeki insanların da aktörü olduğu mücadele alanıdır.

Öte yandan, adliye önü eylemlerinin güçlü ve etkili olduğu, ancak aynı zamanda sınırları olduğu belirtilmelidir. Tüm görüşmeciler eylemlere katılanların sayısında zamanla düşüş olduğuna dikkat çekmiştir. Her ne kadar pek çok dava sosyal medyada yoğun ilgi görse de bu ilgi, eylemlerini sürdürmelerini sağlayacak kadar sürekli değildir. Öncelikle, bu çalışmanın odaklandığı ve saha araştırmasının gerçekleştirildiği dönemin, birbirini izleyen siyasi davalar, Gezi Parkı eylemleri, Soma’daki maden kazası ve yolsuzluk operasyonları gibi bir dizi görece olağanüstü olaya sahne olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda, münferit bir olaya verilen kolektif tepki, başka bir olayın ortaya çıkmasıyla zayıflayabilmektedir. Öte yandan,

adliyelerdeki bu toplanmalara karşı yetkililerin aldığı caydırıcı önlemler de eylemlere katılanların sayısında düşüşe neden olan bir faktördür. Bir görüşmeci bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

“Genel olarak ilk duruşmalar kalabalık olur ve sonra azalmaya başlar. Ama bunu sadece katılımcıların sorumsuzluğuyla ya da ilgisizliğiyle açıklayamayız. Çünkü duruşma salonlarında yer yok. Eskiden, DGM [Devlet Güvenlik Mahkemeleri] zamanında bile çok küçük bir adliyede küçük salonlarda görülürdü duruşmalar ama izleyici sayısı kısıtlanmıyordu. Kalabalık da olsak mahkeme bunu kısıtlamıyordu. Ama şimdi bir turnike sistemi geliştirildi. Özel güvenlik ‘Giremezsin, mahkeme heyetinin talimatı var’ diyor. Bağırış çağırış kavga gürültü, hatta zaman zaman tartaklanarak ve hakaretlere maruz kalarak içeriye giriyoruz. Bu da çok etkili oluyor. İnsanlar her seferinde bunu yaşamak istemiyorlar. Bir önemli etken de insanlar kendi günlük işlerine yöneliyorlar. Hafta içi gündüz saati, nereye kadar gelebilir.”

4. Sonuç

Araştırma sorusundaki eylemcilerin eleştirdikleri bir kurumdan adalet talep etmelerindeki paradoksa ilişkin bu çalışmanın önermesi, eylemcilerin hukuk karşısında pasif bireyler olarak değil hukuk alanını değiştirip dönüştürme potansiyeline sahip özne ve aktörler olarak yer aldığını göstermek olmuştur. Eylemcilerin bu tutumlarını görüşmecilerin şu cümleleriyle özetlemek mümkündür: “Burası terk edebileceğimiz bir alan değil”, “Biz ateşe su taşıyan karıncalar gibiyiz. Ateşi söndüremsek de tarafımız belli olsun”, ve “Bu bir hak arama çabasıdır. Kabullenip susmak da suça ortak olmaktır”.

Adliye önlerindeki eylemlerin toplumsal mücadelelerin bir devamı ve ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamak gerekir. Bu mücadelelerde hukuk önemlidir, ancak tek mücadele alanı değildir. Öte yandan, adliye binaları önündeki gösteriler hukuk alanının dönüştürülmesinde

önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda hukuku daha toplumsal hale getirme potansiyeline de sahiptir.

Şunu da belirtmek gerekir ki adliye önlerindeki eylemciler hukuk alanının oyuncularını ve aktörleridir ve Bourdieu'nün kavramsallaştırmasındaki şekliyle sermayeleri de diğer tüm oyuncular gibi hukuktur. Ancak bu sermayeye sahip olmak ile onu kullanabilmek arasında büyük bir fark vardır. Eylemciler hukuka karşı hukukla mücadele ederler. Bu sermaye (hukuk ya da yasalar) her şeyden önce hukuka aittir. Yargılamayı, tüm oyuncuların gönüllü olsun ya da olmasın belirli yasalara ya da kurallara uymayı kabul ettiği bir oyun olarak düşünürsek, yasaları yorumlama yetkisine sahip olan yargının oyunun ortasında oyunun kurallarını değiştirebileceği bir oyun gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda ise, oyunun yasaları ya da kuralları askıya alınabilir ve oyuncuların hepsi bir istisna ilişkisi (dışlayarak dahil etme), yani bir terk etme ilişkisi içinde olan, öldürülmesi ceza gerektirmeyen Homo Sacer'ler haline gelebilir. Ancak, daha önce ifade edildiği ve çalışmanın odaklandığı vakaların da gösterdiği üzere, hukuk yine de bir mücadele alanı olarak varlığını sürdürmektedir.

BEYANLAR / DECLARATIONS***Çıkar Çatışması Beyanı***

Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Declaration of Conflict of Interest

The author has no conflicts of interest to declare.

Etik İlkeler Uyumluk Beyanı

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Bu çalışmanın verisi, yazarın 2015 yılında yazdığı yüksek lisans tezi projesi kapsamında toplanmıştır. Veri toplama sürecinde, yazarın kurumu yüksek lisans tez projelerinde etik kurul onayı zorunluluğu uygulamamaktaydı, bu nedenle bu çalışma için etik kurul onayı sunulmamıştır.

Declaration of Compliance with the Ethical Principles

In line with the “COPE-Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors” the following statements are included:

The data of this study was collected as part of master’s thesis project written by the author in 2015. During data collection time, the author’s institution did not enforce ethics committee approval for master thesis projects therefore, for this study no ethics committee approval was submitted.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (1998). *Homo sacer: Sovereign power and bare life*. Stanford University Press.
- Agamben, G. (2003a). *État d'exception*. Éditions du Seuil.
- Agamben, G. (2003b). What is a camp? İçinde N. Levi ve M. Rothberg (Ed.), *The Holocaust* (ss. 252–256). Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474470230-040>
- Agtaş, Ö. (2013, 3 Mart). Dava: Bir hukuk oyunu mu, bir güç darbesi mi? *BirGün Kitap*. <http://birgunkitap.blogspot.com/2013/03/dava-bir-hukuk-oyunu-mu-bir-guc-darbesi.html>
- Akbaş, K. (2015). *Hukukun büyübozumu*. NotaBene.
- Akman, Ş. T. (2012). Hukuk politika ilişkisi bakımından Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61(4), 1271–1306. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001690
- Arıkan, E. (2020). Kelsen'in saf hukuk kuramı ve ötesi. *YÜHFD*, 17, 417–446.
- Aytemur Nüfusçu, G. (2013). Türkiye'de gençlik ceza adaleti: Gençlere rağmen gençler için. İçinde D. Lüküslü ve H. Yücel (Ed.), *Gençlik halleri: 2000'li yıllar Türkiye'sinde genç olmak* (1. baskı, ss. 154–176). Efil.
- BBC Türkçe. (2021, Mart 21). *İstanbul Sözleşmesi: Türkiye, Cumhurbaşkanlığı kararı ile anlaşmadan çekildi*. BBC Türkçe. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-56465013>
- Bourdieu, P. (1986). La force du droit: Eléments pour une sociologie du champ juridique. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 64(1), 3–19. <https://doi.org/10.3406/arss.1986.2332>
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *Réponses: Pour une anthropologie réflexive*. Éditions du Seuil.
- Boutcher, S. (2013). Lawyering for social change: Pro bono publico, cause lawyering, and the social movement society. *Mobilization: An International Quarterly*, 18(2), 179–196. <https://doi.org/10.17813/mai.18.2.p8213u5715181441>
- Burstein, P. (1991). Legal mobilization as a social movement tactic: The struggle for equal employment opportunity. *American Journal of Sociology*, 96, 1201–1225.
- Cummings, S. L. (2017). Law and social movements: An interdisciplinary analysis. İçinde C. Roggeband ve B. Klandermans (Ed.), *Handbook of social movements across disciplines* (ss. 233–270). Springer International. https://doi.org/10.1007/978-3-319-57648-0_9
- Çalıcı, E. C. (2020). Habermas'ta hukukun meşruluğunun kaynağı olarak otonomi. *ViraVerita E-Journal: Interdisciplinary Encounters*, 11, 153–184.

- Çelebi, A. (2001). Kuraldışı durumlarda karar vermek: Carl Schmitt ve Walter Benjamin üzerine bir inceleme. *Defter*, 42, 109–146.
- Della Porta, D., & Diani, M. (2006). *Social movements: An introduction* (2. baskı). Blackwell.
- Dworkin, R. (1986). *Law's empire*. Harvard University Press.
- Elliott, B. (2011). Community and resistance in Heidegger, Nancy and Agamben. *Philosophy & Social Criticism*, 37(3), 259–271. <https://doi.org/10.1177/0191453710389436>
- Elveriş, I. (2016). Cause lawyering when it really matters: How Istanbul lawyers reacted to events in Gezi. *International Journal of the Legal Profession*, 23(2), 131–156. <https://doi.org/10.1080/09695958.2016.1176925>
- Elveriş, İ., Jahic, G., & Kalem, S. (2007). *Mahkemede tek başına: İstanbul mahkemeleri'nde müdafiliğin erişilebilirliği ve etkisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Elveriş, İ., Jahic, G., & Kalem, S. (2009). *İstanbul Asliye Hukuk Mahkemelerinde yargılama süreci: Taraflar, davalar ve işleyiş*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Fritsvold, E. D. (2009). Under the law: Legal consciousness and radical environmental activism. *Law & Social Inquiry*, 34(4), 799–824. <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2009.01168.x>
- Galanter, M. (1974). Why the “haves” come out ahead: Speculations on the limits of legal change. *Law & Society Review*, 9(1), 95–160. <https://doi.org/10.2307/3053023>
- Giugni, M. (2009). Political opportunities: From Tilly to Tilly. *Swiss Political Science Review*, 15(2), 361–367. <https://doi.org/10.1002/j.1662-6370.2009.tb00136.x>
- Gökarıksel, S., & Türem, Z. U. (2019). The banality of exception? Law and politics in “post-coup” Turkey. *The South Atlantic Quarterly*, 118(1), 147–166. <https://doi.org/10.1215/00382876-7281684>
- Gönenç, D. (2022). Litigation as a strategy for environmental movements questioned: An examination of Bergama and Artvin-Cerattepe struggles. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(2), 303–322. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.2006004>
- Gramsci, A. (1992). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare ve G. N. Smith, Çev.). Lawrence & Wishart.
- Grobelski, T. L. (2016). *Becoming a side: Legal mobilization and environmental protection in Poland* [Doktora Tezi, University of Washington]. <http://hdl.handle.net/1773/38149>
- Guibentif, P. (2010). *Foucault, Luhmann, Habermas, Bourdieu: Une génération repense le droit*. L.G.D.J.
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. The MIT Press.

- Hajjar, L. (1997). Cause lawyering in transnational perspective: National conflict and human rights in Israel/Palestine. *Law & Society Review*, 31(3), 473–504. <https://doi.org/10.2307/3054043>
- Huizinga, J. (2013). *Homo ludens: Oyunun toplumsal işlevi üzerine bir deneme* (I. Ergüden, Ed. & M. A. Kılıçbay, Çev., 4. baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Hunt, A. (1993). *Explorations in law and society: Towards a constitutive theory of law*. Routledge.
- İbikoğlu, A. (2010). Disciplinary evolution of Turkish prisons, 1980. İçinde A. Sarat (Ed.), *Studies in law, politics, and society* (ss. 67–94). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1108/S1059-4337\(2010\)0000051006](https://doi.org/10.1108/S1059-4337(2010)0000051006)
- İnanıcı, H. (Ed.). (2011). *Parçalanmış adalet: Türkiye’de özel ceza yargısı*. İletişim Yayınları.
- İrtiş, V. (1996). Çocuk ceza adaletini çifte şiddet bağlamında düşünmek. *Cogito*, 63(6–7), 46–56.
- Jacquot, S., & Vitale, T. (2014). Law as weapon of the weak? A comparative analysis of legal mobilization by Roma and women’s groups at the European level. *Journal of European Public Policy*, 21(4), 587–604. <https://doi.org/10.1080/13501763.2014.887138>
- Jenkins, J. C. (1983). Resource mobilization theory and the study of social movements. *Annual Review of Sociology*, 9(1), 527–553. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.09.080183.002523>
- Kalem, S. (Ed.). (2009). *Adalet gözet: Yargı sistemi üzerine bir inceleme*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kars Kaynar, A. (2014). Carl Schmitt, yargı kararları ve anayasal devlette siyasi iktidarın sınırı. *Kampfbplatz*, 5, 45–50.
- Kelsen, H. (1960). What is the pure theory of law? *Tulane Law Review*, 34, 269–276.
- Koçacıoğlu, D. (2009). Bir İstanbul adliyesinde davranış kalıpları, anlamlandırma biçimleri ve eşitsizlik. İçinde K. M. Güney (Ed.), *Türkiye’de iktidarı yeniden düşünmek* (ss. 110–157). Varlık Yayınları.
- Kutlu, K. (2024). Jeotermal enerji santrallerine ilişkin çevre adaleti mücadelelerinde Aydın ili örneği: Hukukun imkânları ve sınırlılıkları. İçinde *Çevre adaletini hukuk yoluyla aramak: Direniş imkânları, sınırlar, yeni ufuklar* (ss. 108–129). <https://mekandaadalet.org/wp-content/uploads/2024/04/TR-Pages-1.pdf>
- Lemaitre, J., & Sandvik, K. B. (2015). Shifting frames, vanishing resources, and dangerous political opportunities: Legal mobilization among displaced women in Colombia. *Law & Society Review*, 49(1), 5–38. <https://doi.org/10.1111/lasr.12119>
- Lévy-Bruhl, H. (1961). *Sociologie du droit*. Presses Universitaires de France.
- McCann, M. (1994). *Rights at work: Pay equity reform and the politics of legal mobilization* (Reprint ed.). University of Chicago Press.

- McCann, M. (1998). How does law matter for social movements? İçinde B. G. Garth & A. Sarat (Ed.), *How does law matter?* (ss. 76-108). Northwestern University Press / American Bar Foundation.
- McCann, M. (2006). Law and social movements: Contemporary perspectives. *Annual Review of Law and Social Science*, 2(1), 17–38.
<https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.2.081805.105917>
- Milovanovic, D. (2003). *An introduction to the sociology of law* (3. baskı). Criminal Justice Press.
- Neier, A. (1988). *Only judgment: The limits of litigation in social change*. Wesleyan University Press.
- Özkan, Y. (2023). Money as justice: Work-related deaths, victim workers' families, and injustice in Turkey. *Law & Social Inquiry*, 48(1), 262–291.
<https://doi.org/10.1017/lsi.2022.13>
- Özlüer, F. (2022). *Çevrenin korunmasında idari yargının rolü* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi].
- Öztan, G. G., & Bezci, E. B. (2015). Türkiye’de olağanüstü hal: Devlet aklı, askerler ve siviller. *Mülkiye Dergisi*, 39(1), 159–186.
- Pınar, F. (2016). Feminist lawyers in Istanbul: Re-thinking the boundaries between the legal and the non-legal [Yüksek lisans tezi, Koç Üniversitesi].
- Rosenberg, G. N. (1994). *The hollow hope: Can courts bring about social change?* (Reprint ed.). University of Chicago Press.
- Sarat, A., & Scheingold, S. A. (Eds.). (2010). *Cause lawyers and social movements*. Stanford Law and Politics.
- Schmitt, C. (1988). *Théologie politique*. Gallimard.
- Stone, M., Wall, I., & Douzinas, C. (Eds.). (2012). *New critical legal thinking: Law and the political* (1st paperback ed.). Routledge.
- Türem, Z. U. (2001). *Globalization of law and the legal profession in Turkey* [Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi].
- Uygur, G., & Özdemir, N. (Eds.). (2022). *Hukuk ve toplumsal cinsiyet çalışmaları* (3. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Ümit Atılğan, E. (2024). *Haksız tahrik: Bir erkeklik hakkı*. İletişim Yayınları.
- Üskül, Z. (2003). *Olağanüstü hal üzerine yazılar*. Büke Yayınları.
- Vanhala, L. (2012). Legal opportunity structures and the paradox of legal mobilization by the environmental movement in the UK. *Law & Society Review*, 46(3), 523–556.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2012.00505.x>
- Vergès, J. (1988). *Savunma saldırıyor*. Metis Yayınları.